

DOMOKOS MÁTYÁS

Egy felkavaró kritikagyűjtemény

1.

Argumentum Kiadó
Budapest, 2003
1011 oldal, 4500 Ft

Kezdjük az adatokkal; a Németh László-i életmű és életút kritikai visszhangját 1925-től napjainkig szemlélő gyűjtemény statisztikus jellemzésével. A könyv Monostori Imre válogatásában és az Argumentum kiadó gondozásában majdnem nyolc, katasztrófákkal is terhes évtizedet fog át, több mint két és félszáz írást ad közre, majd ugyanannyi szerző tollából, s e roppant terjedelmű kritikai antológia végére az összeállító úgyszintén terjedelmes kritikátörténeti visszpillantása tesz pontot, leszögezve, hogy „*elsősorban* az esszéíró, tanulmányíró, a 'közéleti' szereplő Németh László életművének a fogadtatástörténetét” tekinti át. (Monostori Imre évtizedek óta kutatja Németh László életművét annak kritikai visszhangjával együtt, s minden részletmomentumában csakúgy mint eszmei és történeti beágyazottságában is elmélyülten ismeri azt, amiről beszél. Ez a megjegyzés mai viszonyaink között, sajnos, nem számít tautológiának...)

Ismételjük meg: ez a több mint ezer oldalas kiadvány – *válogatás*. Nem olyan jellegű munka, mint például az Akadémiai kiadó gondozásában a nyolcvanas évek második felében napvilágot látott *Kortársak József Attiláról* című három kötetes gyűjteménye, amely az 1922 és 1945 között keletkezett, s valamennyi föllelhető kritikai reflexiót tartalmazza az *Eszmélet* költőjéről. De hát egy terjedelmileg is hatalmas életműnek a kritikai árnyéka is hosszúra nyúlik; máig és megjósolhatóan még tovább.

2.

Évtizedekkel ezelőtt megkérdeztem egy festő barátomtól Dráva utcai műtermében, hogy eltűnődött-e már azon, miért nincsen színe az árnyéknak is? Miért mindig fekete? Nos, a Németh László-i életmű kritikai árnyéka csak úgy harsog a színektől, és igazán józan ítéletű ember legyen a talpán, aki abban az örvénylésben, amit a *Vonulatok a Németh László recepció történetében* magyarázó alcímmel ellátott „színmintakönyv” a mai olvasó elé tár, elfogulatlanul el tud igazodni. Ugyan ki lehetne tévedhetetlenül megítélő bírója e gyűjteményben felfakadó, máig eleven és sebző indulatok, hitek és elfogultságok jogosultságának, teljes lélektani, esztétikai, társadalom- és politikátörténeti motivációjának? Nem

kérdezem, mert sejtem a képmutató egyetértés mögött megbújó, jellegzetes magyar válszt: mindenki. E helyett inkább arról kockáztatok meg néhány futó gondolatot, hogy mi okozhat, nézetem szerint, különleges nehézséget a Németh László-kritikák kritikusa számára, ha ragaszkodni próbál az intellektuális tisztesség illúziójához.

3.

Ha elképzelem, ami elképzelhetetlen, hogy a századik életévén túl is köztünk lévő Németh László, miközben egy athéni Timon keserű örömeivel lapozgatná ezt a gyűjteményt, amelynek a címe is tőle származó vendégszöveg: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*”, előbb-utóbb az is megfordulna a fejében, hogy milyen mélyen gyökerezik a nyomdafestékhez jutott magyar közéletben a gyűlöletbeszéd hagyománya. S nem alaptalan üldözési mániája ellenére is tudatosítaná, hogy ezeket az izzó elfogultságokkal mennydörgő és szikrázó kritikákat nem kizárólag az ő írói diagnózisai váltották ki a húszas évek közepétől máig, amelyeket esszéi, tanulmányai és önéletrajzi vallomásai burkában metsző élességgel fejezett ki. A műve és személye iránt megnyilvánuló gyűlöletbeszéd „habköpései” mögött észrevenné azt is, hogy a magyar világ krónikus és gyötrelmesen megoldatlan – megoldhatatlan? – nyavalyái, amelyeket az ő nyomán is „sorskérdéseinknek” szoktunk nevezni, akkor is léteznének, és „nyögetik az ős, magyar fákat”, ha ő Ady költészetének az inspirációjára nem adja a fejét és tehetségét a történelem és az élet magyar útjának esszé-írói diagnosztizálásra, azzal a gyógyító erejűnek hitt, kegyetlenek tetsző szókimondással, amely nem elfedi, hanem felfedi az Európa testéről a hódoltság idők és az önálló állami-ság elvesztése révén leszakított magyarság meg-megújuló, de folytonfolyvást kudarcba fulladó modernizációs kísérleteinek a valódi és vélt akadályait.

Ennek a feltételezett belátásnak egyébként megvannak a valóságos passzusai a megvalósult életműben is; a gondolkodói tisztesség önkorrektív képessége a „minőség forradalmárának” az életművében jelen van akkor is, ha erről szántszándékkal nem vesznek tudomást azok, akik ennek az elhallgatásával igyekeznek fenntartani azt a fikciót, hogy „Németh László a magyar kultúra szempontjából a legkártékonyabb egyéniségek egyike” (Fejtő Ferenc. *Századvég*, 1990/3.) De az utókor bölcsességével visszatekintve munkásságának történelmi terepére, csak megerősödne benne annak a belátása – legmélyebb meggyőződése az –, hogy Adyval szólva – „a szent kengyelfutó”-szerep, amit Zrínyi óta a magyarság legnemesebb és legvilágosabban látó szellemei magukra öltöttek, önmagában nem tesz immunissá az esetleges tévedésekkel szemben. „A mindentudás igézetében” „dupla lángelmével” (Illyés Gyula) leélt élet se juttathat egyetlen embert a mindentudás birtokába, s nem juttathat minden sorsproblémát illetően a végső és megfellebbezhetetlen igazság megvilágosodásának kegyelmi állapotába. Sorskérdéseink problémaszövevényének a természete, mondhatni: sorsba-húsba vágó provokációja Németh Lászlótól függetlenül is törvényszerűen átszínezi tehát az írói diagnózisai és receptjei által kiváltott megnyilatkozásokat. Ezen a terepen mindenkinek megvolt és megvan a személyes-egzisztenciális érintettségéből következő nézőpontja, a maga igazsága és tévedése, jogosult és jogosulatlan elfogultsága. A Németh László-i életmű eszméit és sugallatait, a történelem menete által igazolt próféciait és tévedéseit bármely oldalról értelmező reflexiók mélyebben rejlő indítéka, véleményem szerint, ez az egyszerre tudatos és tudattalan érintettség, a mélylélektan nyelvén szólva: *afficiáltság*, ami megmagyarázza, legalábbis számomra, az

életmű egyes darabjai nyomán gejírszerűen felszökő és méreteiben is példátlan recepciót, amit az is bizonyít, hogy az író ugyan negyedszázada halott, de a vita körülötte nem csillapodik, sőt: bizonyos kérdések körül változatlan hevességgel folyik.

Németh László műve ugyanis saját korát és utókorát újólág rákényszeríti arra, hogy szembenézzen „a magyar élet antinómiáival”, vagy ha tetszik: sorskérdéseinkkel, amelyekkel hagyományosan nem szeretünk szembenézni. Bocskai István ugyan azt kívánta volna, sokat idézett *Testamentumi rendelésében*, hogy „a dolgot magát nézzük”, de ez a kíváncsi, ami a reális történelmi helyzetértékelés egyetlen megbízható módszere, mindíg az óhaj és az idézet szintjén maradt. A keserves valósággal való szembenézés helyett rendszerint „szájhazafiságba” váltunk (Széchenyi) és „csalálmokba” menekülünk (Kemény Zsigmond), minek következtében aztán válságos történelmi helyzetekben „fénylő tajték után fut a magyar.” (Weöres Sándor) S jaj annak, aki ezt a Németh László keserű diagnó-zisa szerint „dementiás népet” és „nehézfajú nemzetet” fel meri ébreszteni! Ezért aztán az illúziókba szenderült hamistudat hisztérikus reakcióinak is gazdag példatára ez a könyv, pontosan tükrözve, hogy munkásságával Németh László valóban „minden égtájról vihart hívott hátába-arcába.”

4.

A problémának és az írói válasznak a kettős feszültségéből támadt vihar kisülései azok a címkék és minősítések, amelyekkel évtizedeken át illették és illettik Németh Lászlót. Né-hány példa, ízelítőül: „a fajvédelmi tévhit kusza babonájának” hirdetője (Hatvany Lajos); „az irodalom fasisztája” (Bányai László); „a szellemi öncsonkítás” (Joó Tibor) „őrült kertésze”, „cselédszoba- és lépcsőházi szagú kritikusa” (Babits Mihály) és így tovább, ad inf. De ezzel párhuzamosan, szinte egy ütemben: „az ifjú magyarság új orientációja” (Gulyás Pál); „irodalmunk és kultúránk új ihletője” (Kardos László); „a fiatal nemzedék legkomolyabb, legkülönb és legmagyarabb szívű írója” (Ravasz László), „a nemzedék vezérszellemé” (Cs. Szabó László) – Mi több: „a faji gondolat magasrendű és méltó megfogalmazója” (Féja Géza); de „Németh László, az antiszemita – zsidó fikció” (Keszti Imre). S éppen ez a bűne a szélsőjobboldal szemében, „a zsidókérdésben és a magyar fajiság kérdésében nem tehetjük magunkévá álláspontját”, dörgi Bosnyák Zoltán, „mert a magyarság faji lényegét mi, nem erkölcsi magatartásában, hanem igenis biológiai alkatában, erejében, eredetiségében és különvalóságában látjuk” és „nem oszthatjuk Németh László álláspontját a zsidókér-désben sem...ezt a problémát Magyarországon, ahol nyolcszázézer-egymillió zsidó él, nem oldhatjuk meg egyénileg”. (Döbbenetes perspektívájú szöveg, igazolja Ben Gurion maj-dani megállapítását, hogy tudniillik a zsidókérdés illetén szemlélete útján „a végállomás a gázkamra, a szappangár”.)

S nincs ez másképpen a második világháborút követő történelmi sorsfordulat után sem. Neve, személye és műve fantomizálódik a gyűlöletbeszédben, aki „holnap már pusztá jelenlétével az ellenforradalmat jelenti” (Horváth Zoltán); „völkisch de színjeles esszéista” (Rónai Mihály András), „a romantikus antikapitalizmus vezető ideológusa” (Lukács György), aki az első koncepció perben kivégzett „Dodo (de Szentivány)” vezérelte „össze-esküvés szellemi atyja” (Bóka László és sokan mások). „Ellenségnek jelentékenyebb, mint írónak” (Horváth Márton); „neve a magyar szellem legfeketébb napjaira emlékeztet” (Zsolt Béla); utópiája a minőségszocializmusról „szocializmus – marxizmus nélkül” (Népi

írók határozata), s 1956 után „éppen most kell elbírálni, amikor pozitív irányba kezd fejlődni.” (Kállai Gyula) Persze, hiába, mert „műhelye légüres térben lebeg” (E. Fehér Pál), s „az élettől teljesen elszakadva, régi eszmei kölöncökkel megbéklyózottan, önmaga foglyaként, hamis tudattal él. Nem a világot, csupán saját emelkedő és süllyedő vérnyomását látja.” (Király István jelentése a kommunista aktívának). Ha pedig ugyanazt mondja, amit Jászi vagy Bibó, „ott csak a szavak csengenek egybe.” (Fenyő István)

E folyamatosan kitartott vezérszólam alatt halkabban, „ahogy lehet”-hangszereléssel: „Nem vagyunk olyan gazdagok, hogy Szabó Lőrinc és Németh László agyüzemeiről lemondhassunk.” 1945-ben zúdíttott fejére kemény támadásokat Vas István ezzel a mondatl; s Illyés is Lukács György pártos haragját, amikor memento gyanánt emlékeztetett a vérpadon halált Chénier-re, akinek később szobrot emelt a nagy francia forradalom-ból született utókora. Nem jogosulatlan figyelmeztetés volt ez, hiszen azóta az irodalom-történet-írás is kanonizálta Vekerdi László 1957-ben tett megállapítását, hogy a prózaíró Németh László „helye a magyar próza két 20. századi mestere: Krúdy és Móricz mellett van.” – „Minden helyzetben a *becsülettel* vállalható modus vivendit kereste” (Rákos Péter), akinek „a helyzete azé az előőrsé volt, akit a saját tüzéség is lő... mert ellenségnek nézték.” (Illyés Gyula) Ő volt az a „Hamlet, aki Don Quijote-i kalandokra vállalkozik” (Szabó Zoltán); „kegyetlen igazságait Édenalapító szándék fűtötte” (Illés Endre). „Kelet-európai koncepciója ma is gondolatébresztő” (Bibó István), és hát „magyar nyelven esszét ilyen vibráló magasfeszültségű, fel-felszikkasztó mondatokban még nem írt senki.” (Örkény István)

5.

E gyűjteményhez hasonlóan testes könyvben lehetne csak (és kellene is!) tárgyszerűen és tényszerűen, a megélt történelem tapasztalataival gazdagabban végigelemezni az eszméknek és az indulatoknak azt a kavargását, ami ebből a válogatásból az ezredforduló idején a mai olvasó elé tárul. De annyit legalább jelzészerűen meg kell említeni, hogy az életműre adott kritikai reflexiók főtengelyét két nagy eszmekör, vagy ha tetszik: utópia képezi.

Az egyik, az asszimiláció kérdése „a fajok cirkuszában” (hogy Adyval szóljak), annak lehetőségei és megvalósulása illetőleg meg-megszakadása a magyar történelemben; beleértve legneuralgikusabb pontként az úgynevezett zsidókérdést, ámde nem feledkezve meg arról sem, hogy e kérdés tárgyalásának a módját és etikáját egy apokaliptikus cezúra, a *holokaust* választja el a második világháború óta a harmincas évekre jellemző rövidlátástól, s értelmezze bárki bárhogy ezt az iszonyatot, semmilyen argumentáció nem oldozhatja fel, még csak nem is könnyebbítheti azoknak a lelkiismeretét, akik a Hegyi Beszédből eredeztetik erkölcsi világképüket. Megtörténtének „botrányát” (Pilinszky) nem kisebbítheti az sem, amit Szabó Lőrinc így foglalt versbe: „Óh, mely becstelen / üzlet használja ki a kint azokban, / kiknek sebet csakugyan én okoztam.” (*Vádak*) – Ami pedig a magyar élet valóságos asszimilációjának a kérdését illeti: szívem szerint Pap Károly szelíd bölcsességét ajánlanám az antológia minden olvasójának a figyelmébe, aki már 1934-ben határozottan leszögezte: „Egy *nemzet* testéhez való tartozás ismerve a munka. Aki odaadó munkás, mindig a nemzet javára él. Akár zsidó, akár nem zsidó. Az odaadó munkásnak a munka

tökéletessége a fontos, a kizsákmányolónak a minél tökéletesebb haszon. Akár zsidó, akár nem.”

A másik, s a globalizáció következményeinek ismeretében egyetemes érvényűvé táguló Németh László-i gondolkör, napjaink egyik jellegzetes Besserwisser-szélkakas filozófusa szerint az író „egyik legszerencsétlenebb szóeleménye”: a minőség forradalmának óhaj-tása, amit a népből jött, kiművelt emberfők új nemessége vihetne győzelemre. Németh László utópiáját szomorú időszerűséggel ruházza föl, hogy a mai egységesülő világban a szociális piacgazdaság, a jóléti állam és az erős, nem korrumpált szakszervezetek által kordában tartott tőke helyett, a szabadság József Attila vágyaiban élő rendje helyett, a bőrünkön érezzük, milyen félelmetes erővel jön létre egy brojlercsirke-tenyészetre emlékeztető, jellegtelen és silány médiatápon tartott konzumtársadalom, amelyet gazdáik, a megsem-szűntetve megőrzött diktatúrák hasznélvezői igáznak le. A minőség kívánatos forradalma helyett a bőrünkön érezzük, hogyan győzedelmeskedik világméretekben a kontra-szelekció szellem- és kultúraellenes ellenforradalma. Németh László utópiája helyett, amelyet életművével igyekezett a földre húzni, hogy „életreceptként” szolgáljon a kor embere számára, Huxley, Orwell és Bradbury epekeserű antiutópiái alakítják napjainkban az emberiség történelmét.

– A történelmi valóságot nem szabad átrajzolnunk! – harsogta a nyolcvanas évek vége felé a *Népszabadság* hasábjain a történelmi valóság egyik hat. eng. orwellizálója. Nem hát; elég ha csupán elfüggönyözzük az új tömegpusztító fegyver, a TV által sugárzott virtuális valósággal és megmagyarázzuk a nonstop kerekasztalmellébeszélésekkel. – Megint eszembe jut festő barátom, aki ennek a kánonná emelt tömegkommunikációs manipulációnak a szülőapjáról, a szocialista realizmusról szólva jegyezte meg nemrégiben, hogy azt sugallták nekünk, fessük nyugodtan olyannak a világot, ahogyan látjuk, de a képen már az legyen, amilyen majd húsz év múlva lesz a világ a Szovjetunióban...

6.

A célszerű kívánalmakhoz igazodó hamisítás technikája, a folyton változó töretlen egység jegyében, a gátlástalan csúsztatás. Ennek a technikának a reneszánsza a rendszerváltás kísérletét követő évek során, a legbaljósabb tünete ennek a gyűjteménynek. A magánszorgalmú manipulátorok és lízingelt politológusaink számára Togliatti mutatott követendő irányt, amikor az októberi forradalom napjaiban született *Emelkedő nemzet* című Németh László-cikkről kijelentette, hogy „a cikk a Horthy-rendszer szó szoros értelmében vett igazolásával kezdődik”. Ettől kezdve a történelmi valóság rugalmas értelmezői Németh László eszméit és a népi irodalom törekvéseit úgy tárgyalják, hogy a mozgalom magától értetődően és napnál világosabban „a Trianon által sokkolt magyar társadalom uralgó gondolkodásmódjával azonos” (Csepeli György), sőt: az úri Magyarország gondolkodásmódját és érzületét a népi írók alakították ki és határozták meg. – Mintha erdélyi útjának tapasztalatai alapján, 1935-ben nem Németh László vetett volna számot Trianon való-ságos következményeivel, amelyeket nem akart látni a Nem! nem! soha! – „szájhazafiak” irredentája. Mintha a Horthy-korszak politikai rendőrségének és csendőrségének a fekete könyvében nem szerepeltek volna egymás mellett „a zsellérkollektívizmus lantosai” és „a polgári-radikális-kozmopolitizmus fecsegői” – Fejtő Ferenc és Ignó Pál neve mellett az Illyés Gyuláé és József Attiláé, a sor végén Veres Péterével. Mintha ez a két szárny nem

a Horthy-korszak társadalmi-gazdasági viszonyaival, és hivatalos, úri-keresztény ideológiájával szemben reformokat követelő tudatosan progresszív ellenzékét testesítette volna meg. Ezeknek a közhelyes tényeknek az elhomályosítása nagy erővel folyik; itt már többről, alattomosabb manipulációról van szó, mint jóhiszeműen feltételezhető „meg nem értésről.”

Természetesen csupán egy agresszív tendenciáról van szó; a teljes kritikai összképe a rendszerváltozás kísérlete utáni időknek nem ilyen egyoldalú. „A népi mozgalom a maga klasszikus, harmincas évekbeli korszakában három nagy gondolaton nyugodott – állapítja meg sine ira et studio Lackó Miklós – a plebejus (elsősorban paraszti) radikalizmuson, a nemzeti kérdés belső oldalának (s nem mint Radnóti gondolja, kezdettől fogva a kisebbségi magyarság ügyének) előtérbe helyezése, vagyis azon a gondolaton, hogy a nemzet megújulása nem a régi Nagy-Magyarország eszményének fenntartásától, hanem a belső reformtól, a parasztság ’nemzetbe emelésétől’ vagyis az utópisztikus ’minőségi szocializmustól’ várható; s végül a keleteurópai népek föderációjának eszményén.” De hivatkozhatom mások mellett Fricz Tamás írásaira is, mert ő is arról beszél, amit napjaink orwellizáló törekvése elhomályosítani igyekszik, hogy tudniillik „a népiek *’harmadik út’ koncepciója* alapvetően nem Európa-ellenes, liberalizmus- és demokráciaellenes elképzelés volt, hanem annak felismerése, hogy egy agrár jellegű, félig elmaradott országnak szükségyszerűen bizonyos mértékig más utat kell választania, mint például a fejlett nyugati nagyhatalmaknak”. S idézhetném Szelényi Ivánt is, aki azt írta 1990-ben, hogy „a magyar populizmus nem volt se antiszemita, se romantikus...legjobb képviselői legfőképpen antifeudálisok voltak, a nemzeti-rendi Magyarország, a nagybirtok, az úri keresztény középosztály kritikájára vállalkoztak, s egy a magyar sajátosságoknak megfelelő hazai polgárosodást sürgettek.” – Mi az oka mégis, hogy bizonyos mértékig falrahányt borsónak tűnik a hiteles történelmi valóságra épülő elemzések sora? Mi élteti szívósan tovább, miféle beidegződés, az imént idézett elfogultságokat? Erre mutatott rá az író centenáriuma alkalmából rendezett akadémiai ülészen Imre László: „A magyar tudományos közéletnek éppen elég oka van a Németh László írói és gondolkodói életművével való szembenézésre. Eddig ugyanis szinte kötelezően tévedéseiről, ellentmondásairól is kellett beszélni. Ebben nem az volt a viszolyogtató, hogy kritikai viszonyt ír elő, hiszen maga az író is sok-sok tézisént minősítette utólag elhibázottnak. Hanem az, hogy egy kételytelen történelem- és világmagyarázatot tételei alapján illetet könnyűnek, netán bűnösnek találni.”

Ugyan ki tagadhatná, hogy minden bizonnyal ma is erről van szó?